

ПРО ПРИРОДУ ІСНУВАННЯ ПО-УКРАЇНСЬКИ

А. Бондар, В. Кебуладзе (модератор), Ю. Олійник (перекладач),
В. Циба

У цьому числі «Філософської думки» публікуємо матеріали семінару «Лабораторії наукового перекладу», який було присвячено обговоренню українського перекладу твору Джона Еліса МакТагарта «Природа існування». Семінар відбувся 2 жовтня 2020 року в Інституті філософії НАН України імені Г.С. Сковороди за підтримки ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив» і видавництва «Темпора». Текст українського перекладу представив перекладач твору Юрій Олійник. Експертами були Андрій Бондар і В'ячеслав Циба. Модерував семінар Вахтанг Кебуладзе.

Юрій Олійник: Почну із загальної фрази, клішованої в електронних та друкованих виданнях: філософія Джона Еліса МакТагарта (1866–1925) — яскравий приклад філософії «британського ідеалізму».

Як відомо, ця філософська течія ґрунтовно зумовила свої позиції у другій половині ХІХ сторіччя та інтенсивно розвивалася впродовж першої половини ХХ сторіччя, спираючись на праці таких знаних філософів, як Френсис Бредлі, Томас Грін, Бернард Бозанкет, Джордж Мур, Робін Колінгвуд та ін.

Проте філософія Джона МакТагарта є яскравим прикладом і того, що таке явище, як «британський ідеалізм», не було суто пароксизмом гегельянства, хоча в науковій літературі його часто подають саме так, намагаючись втиснути це багатогранне і розмаїте явище у рамки того, що називають «неогегельянством».

З певністю можна сказати, що філософія МакТагарта не була «неогегельянством», а навпаки, сформувала підвалини для відмови від класичного метафізичного ідеалізму — для тієї відмови, яка призвела до появи нової філософії. Адже без філософії МакТагарта неможливо зрозуміти витoki неореалізму Бертрана Расела та Джорджа Мура (до слова, МакТагарт був учителем Расела та Мура), а отже, неможливо зрозуміти, звідки постало таке явище, як аналітична філософія. Ба більше: майже вся термінологія аналітичної філософії зумовлена та обґрунтована саме в працях МакТагарта, зокрема, в «Природі існування», про яку наразі мова.

Додам, що його філософська система є в історії філософії чи не останньою охопною, цільною і фундаментальною філософською доктриною, в якій сукупно висвітлено й аргументовано всі ті питання, які у XX–XXI сторіччях дослідники схильні розглядати на підставі вузького спеціалізованого підходу.

Щодо МакТагартового «неогегельянства», то, справді, він розпочав свою філософську кар'єру з ґрунтовних досліджень філософії Гегеля. Широкий резонанс мали його «Студії з гегелівської діалектики» (*Studies in the Hegelian Dialectic*, 1896), «Студії з гегелівської космології» (*Studies in Hegelian Cosmology*, 1901), «Коментар до логіки Гегеля» (*A Commentary on Hegel's Logic*, 1910). МакТагарта вважали неперевершеним знавцем філософії Гегеля. Про значення цих праць МакТагарта добре сказав свого часу Бертран Расел: «Хіба можна мати бодай шанс у дискусії з людиною, яка так переконливо сперечається з Гегелем?».

Але, розпочавши з досліджень філософії Гегеля, МакТагарт невдовзі перейшов до її ґрунтовної критики. Наприклад, ця критика проходить рефреном через усю його працю «Природа існування».

А втім, у сучасній філософії МакТагарта знають не так за ґрунтовні дослідження філософії Гегеля, як за його філософський есеї «Нереальність Часу» (*The Unreality of Time*, 1908). Це невелике за обсягом дослідження, опубліковане 1908 року у філософському журналі «Mind», спричинило у філософії часу революцію не меншу, ніж та революція у фізиці, що її спричинила знаменита Айнштайнова публікація 1905 року (де викладено основи спеціальної теорії відносності).

Подібно до Айнштайна, МакТагарт запропонував і блискуче аргументував абсолютно новий підхід до філософського осмислення природи часу. Підхід, на перший погляд, парадоксальний і неможливий, і разом з тим логічний, переконливий і незаперечний. І подібно до Айнштайнової теорії, дослідження МакТагарта стало джерелом численних інтерпретацій, які не лише підтверджували його результати, а й закладали підвалини нового світобачення, нових концепцій і теорій.

Цей есеї у розширеному (доповненому і переосмисленому) вигляді було включено до *opus magnum* МакТагарта — його двотомної праці «Природа існування» (1921–1927). Я зумисне обрав для розгляду в Лабораторії саме той уривок, де мова йде про МакТагартове бачення природи часу. Адже на цьому особливому баченні, по суті, вибудовано всю його філософську доктрину.

Нині «А-, В- та С-послідовності МакТагарта», а також «парадокс МакТагарта» стали хрестоматійними, підручковими. Сьогодні ви не знайдете в західній філософії жодної праці, яка стосується філософії часу і в якій не було б використано ту термінологію і той підхід до проблеми, які розробив МакТагарт.

Без неперевершеної МакТагартової логіки не обходиться жодне західне філософське дослідження, що так чи так торкається питань, пов'язаних

з природою реальності та логікою її пізнання. Варто погуглити прізвище «McTaggart», щоб у цьому переконатись (критичний огляд корпусу наукової літератури, присвяченої «Нереальності Часу» див., напр., у праці шведського дослідника Рьогнвальдур Інґторсона: Ingthorsson, R. D. (2016). *McTaggart's Paradox*. London, New York: Routledge,).

У цьому уривку, який я надав для Лабораторії, МакТагарт розглядає два способи розрізнення подій у часі. Один передбачає розрізнення за принципом «раніша подія/пізніша подія». Він називає такий спосіб «В-последовністю». Другий спосіб впливає з визначення у межах цієї В-последовності події, що є теперішньою. Визначивши одну подію як теперішню, всі інші події можна розкласти на такі, що є минулими стосовно теперішньої події, і такі, що є майбутніми стосовно теперішньої події. Последовність, що передбачає такі означення (минуле, теперішнє та майбутнє), МакТагарт називає А-последовністю. Він блискуче доводить, що, приймаючи за реальну А-последовність, ми неминуче опиняємося у хибному колі суперечностей, а відтак перебіг часу у формі А-последовності не є реальним. Довести реальність плину часу за допомоги самої лише В-последовності неможливо, оскільки вона як така, тобто без А-последовності, не передбачає зміни, а зміна є головним чинником часу. Загадкову последовність, що впливає з нереальності А-последовності та нереальності В-последовності, називають С-последовністю. Тобто А- та В-последовності є ілюзорним проявом С-последовності. Ця последовність є безчасовою, хоч її й характеризують певний порядок і перманентні відношення між позиціями в ній. Така інтерпретація, як визнає сам МакТагарт, є близькою до гегелівського розуміння часу, оскільки Гегель розумів часову последовність як рефлексію, хоч і викривлену, чогось, що притаманне реальній природі безчасової реальності (на відміну від Канта, який не розглядав можливості того, що у природі ноумена щось має відповідати часовому порядку, що з'являється у феномені).

Висновки щодо С-последовності МакТагарт розвиває у другому томі своєї праці «Природа існування». Він аргументує С-последовність як *перманентний порядок, що не передбачає жодного напрямку*, порядок за принципом «включеності» і «включення». Відношення «бути включеним в...» (included in) постає у нашому розумі як відношення «раніше, ніж...», а відношення «включати в себе...» (inclusive of) — як відношення «пізніше, ніж...». Отже, позиції С-последовності нашаровані одна на одну відповідно до величини контенту цілого, який вони містять у собі — від менш інклюзивних до більш інклюзивних (подібно до концентричних кіл) або від таких, що меншою мірою відображають ціле, до таких, що відображають його більшою мірою. Наші звичні уявлення про те, що ми рухаємося в часі, є відбитком нашого просування до кінцевого пункту С-последовності, який і є найбільш адекватною репрезентацією безчасової реальності. На думку МакТагарта, таких С-последовностей, кожна з яких є репрезентацією безчасової реальності, існує безліч — стільки, скільки існує «самостей».

Самості (selves) — духовні субстанції, які складають універсум як духовну органічну єдність. Таких субстанцій — безліч. Ви, я, інші люди, тварини, словом, усе, що наділене свідомістю (хай навіть і не самосвідомістю), є такими субстанціями. У цьому стосунку МакТагарт, на відміну від Спінози, Ляйбніца, Фіхте, Шелінга, Шопенгавера, Бредлі і, зокрема, наголошу, Гегеля, є онтологічним плюралістом.

Згідно з МакТагартом, реально існують лише духовні субстанції — самості, що мають здатність сприймати. Тобто реально існують лише самості та перцепції самостей. А наш світ, тобто світ-як-ми-його-бачимо, є викривленим, неправильним сприйняттям того, що є в реальності. Наш світ (і в цьому МакТагарт поділяє думку Ляйбніца) є *phenomena bene fundata* — добре зумовленою, але видимістю.

МакТагарт був першим, хто обґрунтовано розділив реальність та існування. Річ може бути реальною, але не існувати, і може існувати, але не бути реальною. Ця теза справила істотний вплив на подальший розвиток філософської думки, зокрема на розвиток аналітичної філософії та філософії модального реалізму (С. Крипке, Я. Гінтикка, Д. Л'юїс).

МакТагарт назвав свою онтологію *ідеалізмом*, однак це більшою мірою було продиктовано філософською традицією, ніж змістом його теорії. Сам він визнавав, що радше схарактеризував би свою теорію як «спіритуалізм» або «психізм», якби ці терміни не були пов'язані, відповідно, з надто широким колом різних по суті поглядів та психологією. «Наш висновок про те, що ніщо з того, що є духовним, не є також матеріальним або чуттєвим, залишає можливість того, що те, що є реально духовним, може *здаватися* матеріальним або чуттєвим. І справді, саме так це і має бути».

Тепер конкретно щодо перекладу. У перекладі я використовую здебільшого ту термінологію, яка є в україномовних філософських дослідженнях та, зокрема, визначена у «Філософському енциклопедичному словнику» (за ред. В.І. Шинкарука; 2002), «Європейському словнику філософій». Проте у багатьох працях МакТагарта (як і в «Природі існування») широко застосовано математичні терміни. Такими є, наприклад, терміни «series» та «term».

Отже, щодо «series». У працях українських (і російських) дослідників, де є посилання на праці МакТагарта, часто можна зустріти, сказати б, лобовий переклад цього слова як «серія» (А-серія, В-серія, С-серія; як це зроблено, наприклад, у російській Вікіпедії — див. статтю «А-серии и В-серии»). Однак у математиці немає серій, але є «послідовність» і «ряд» (трапляється, щоправда, і «серія», проте лише як неправильний переклад з англійської, де насправді мова йде про «послідовність» або «ряд»). Отже, точніше було б керуватися цими двома. У математиці «послідовність» визначають як ряд, що має певний порядок. Саме про це йде мова в праці МакТагарта «Природа існування». Тому для перекладу «series» я обрав термін «послідовність».

«Term» — це сталий термін математики й математичної логіки. В математичній логіці «терм» — це математичний об'єкт, у математиці — компонент формули. Отже, переклад тут однозначний — «терм».

В'ячеслав Циба: У своєму виступі Юрій Олійник визначив для себе як перекладача головне завдання: якомога наблизити перекладний текст до оригіналу, аби передати ідеї автора українському читацькому загалові. Цю настанову можна тільки вітати, хоча вона вимагає дотримання низки важливих принципів, а саме: *обстоювання пріоритетності сенсу теорії* над буквальним лексичним значенням елементів, через які цю теорію повідомляють, та *уваги до контексту авторських висловлень*. Крім того, перекладач підкреслив важливість уніфікації термінології в межах концептуального словника Джона МакТагарт, що наразі є відкритим завданням в українській традиції філософського перекладу.

Проте, як ми побачили з робочої версії перекладу XXXIII розділу книжки, обидві згадані настанови — для читача вкрай важливі та зорієнтовані — дотримано не всюди і, що доволі прикро, перекладач їх реалізує непослідовно. Такий стан справ видається мені парадоксальним і не до кінця зрозумілим. Особливо явно це дається взнаки при роботі з термінами, необхідними для осягнення ідей МакТагарт. Скажімо, поняттям «твердження» перекладач передає і *assertion*, і *statement*, хоча у § 303 розділу, поданого на розгляд експертів, *statement* перекладено вже як «положення». Схожих випадків я помітив чимало. Наведу лише найхарактерніші з них. Так, наприклад, «утруднення» й «проблема» передані через один і той самий термін — *difficulty*, а *distinction* у різних місцях фігурує то як «розбіжність», то як «розрізнення», то як «розокремлення», хоча мовиться саме про операцію семантичного розрізнення між поняттями. Звичне для філософського вуха дієслово *constitute* перекладено у робочому варіанті перекладу так само неунітарно («складає» та «конститує»); поняття *term* перекладено почергово як «термін» і «терм», хоча останній варіант варто залишити хіба що для вжитку в царині логіки чи математики. На мій погляд, головна проблема перекладача полягає в постійному пошукові (і у фінальному незнайденні) балансу між зрозумілістю важкого в своєму виконанні тексту британського мислителя (очевидно, цим пояснюється пошук паном Олійником в українському вокабулярі еквівалентних слів, які сприймалися би читачем «доступніше») і складною аргументативною структурою британського ідеалізму, представником якого був МакТагарт. Хоча тут ми натикаємося й на випадки цілком протилежного підходу, як-от коли замість усталено перекладати *determination* як «визначення» перекладач, ймовірно, з метою окреслити для нас провідну роль духу в мисленні ним предметного буття, пропонує натомість «детермінацію». Отож я не заперечую латинської етимології цього поняття і його можливу продуктивну роль у відтворенні «алгебри думки» МакТагарт, але все ж подібними рішеннями не варто надуживати.

Не меншого застереження заслуговує й спроба позбутися відмінності між ужитком тих слів у однині й у множині, які є ключовими для всієї англійської філософії різних періодів — *minds, distinctions* тощо. Адже, зауважмо: множина «уми» у реченні «розрізнення позицій у часі на минулі, теперішні та майбутні є лише стійкою ілюзією наших умів» (§ 308) підкреслює неоднорідний характер сприйняття, що вимагає співучасті рефлексії у вираженні судження про речі, зокрема речі темпорального гатунку. А проте, у наведеному фрагменті *minds* було перекладено в однині і саме як «розум». Це і дає нам змогу виявити засади перекладацької стратегії, націленої на відмову від множини у вказаного поняття (багатоманіття «розумів» підважує уявлення про єдину й особливу природу Розуму).

Утім, на мій погляд, найсерйознішим огріхом цього варіанту перекладу є прагнення перекладача скоригувати, виправити текст оригіналу там, де він видається перекладачеві недостатньо цілісним або виразним. Результатом подібного бачення стає поява виділення курсивом окремих термінів, чого не знаходимо в оригіналі. Зіставимо § 308 трактату Мактаггарта з пропонуваним перекладом:

The Nature of Existence by J.E. McTaggart

Переклад Ю. Олійника

In that case we should not perceive time as it really is, though we might be able to *think* of it as it really is.

У такому разі ми не могли б *сприймати* час таким, яким він є насправді, але були б здатні мислити його таким, яким він є насправді.

Як бачимо, курсив у Мактаггарта наявний, проте він наголошує значущість зовсім іншого поняття, на якому автор прагне сфокусувати увагу, аби ми не втратили головної нитки його міркування. Натомість перекладач *виправляє* авторову інтенцію, наголошуючи саме на сприйнятті і цим випереджаючи розвиток аргументу філософа на кілька кроків уперед.

Можливо, необачністю варто пояснити «зникнення» окремих слів, лексичних конструкцій та цілих речень з тексту перекладу (див. § 309 і 311). Іншою варіацією такого підходу є виправлення окремих речень з метою чіткішого роз'яснення перекладачем читачеві авторської позиції. Приміром, речення «If you choose to define the word judgment in such a way that nothing is to be called a *judgment* unless it be either true or false, you must not, of course, count judgments that profess to be about the future as judgments», Юрій Олійник переклав так: «Якщо ви *вважаєте за краще* (курсив мій. — В.Ц.) визначити слово судження так, що нічого не можна назвати *судженням*, доки воно не стає істинним або хибним, то, ясна річ, ви не повинні вважати «судження» з приводу майбутнього — судженнями» (§ 335). Зазначимо, що тут ми знову подибуємо появу лапок, яких немає в оригіналі, тим паче, що сенс думки Мактаггарта можна збагнути і без них.

Прикрим недоглядом (або продовженням перекладацької стратегії — сказати важко) є переставляння слів у словосполучах (фразу «events *in time*»

змінено на «events of time») та неврахування відмінності при узгодженні часів і довільна заміна часових форм (формою *will be* замінено умовний спосіб майбутнього часу *would be*, який наявний в оригіналі, див. § 310). Прикметним є намір перекладача наслідувати авторське написання деяких іменників з великої літери, проте доцільність цього рішення має бути якимось чином обгрунтовано, адже просте калькування способу написання слів може збити читача з пантелику, особливо якщо його дотримуватися нерегулярно. Тим паче, що окремі слова, написані автором з титульної літери, подані з маленької (Queen Anne/ «королева Анна», див. § 311), натомість в інших випадках, навпаки, з великої (Space, Time, Past тощо).

Окремо слід сказати про, на жаль, недостатню обізнаність перекладача з термінологічними конвенціями, виробленими в межах української філософської спільноти. Унаочненням цього є, приміром, передача українською дієслова *contemplate*, що його Юрій Олійник пропонує перекладати одночасно і як «мислити», і як «уявляти» (див. § 321), при цьому ототожнюючи їхні функції в продукуванні знання. Аналогічно стоїть справа і з «підставою» та «причиною» для іменника *reason*, коли терміни чомусь вживано поперемінно то так, то інакше (пор. § 341 і 344). Авжеж, уявляти та мислити є різними операціями ума, надто коли йдеться про пасивну та активну його роботу. Перекладач цим самим мимохіть спотворює тезу самого Мактагарта про споглядання (!) певних рядів подій. Уривок перекладу згаданого параграфу (див. нижче) наштовхує на висновок, що сприймач «уявляє» ряди подій «існуючими», натомість автор просто стверджує можливість «споглядати» те, що існує як певні ряди або послідовності явищ. Де уму суверенно приписано право витворювати сутності в уяві і вважати їх реальними, британський неогегельянець бачить завдання уяви тільки в тому, аби супроводжувати акт споглядання і надавати йому жвавості. Порівняймо:

But the adventures of Don Quixote may be believed by a child to be historical. And in reading them I may, by an effort of my imagination, *contemplate* them as if they really happened. In this case, the adventures are believed to be existent, or are *contemplated* as existent. But then they are believed to be in the A series, or are *contemplated* as being in the A series. The child who believes them to be historical will believe that they happened in the past. If I *contemplate* them as existent, I shall *contemplate* them as happening in the past.

(Курсив усюди мій. — В.П.)

Однак дитина може вважати пригоди Дон Кіхота історичними. Крім того, читаючи про ці пригоди, я можу силою уяви *мислити* їх такими, що реально відбувалися. У цьому випадку пригоди або вважаються існуючими, або *уявляються* існуючими. А надалі вони вважаються такими, що є в А-послідовності, або *уявляються* такими, що є в А-послідовності. Дитина, яка вважає їх історичними, вважатиме, що вони відбулися у минулому. Якщо я *уявляю* їх існуючими, то я мушу *уявляти* їх такими, що відбувалися в минулому.

Ще одну трудність, яку помічаємо в запропонованому перекладі, я б означив як нерелевантну *інтерференцію значень*. Йдеться про безпідставне, а отже хибне, ототожнення концептів з різних царин знання — логічного та фізичного, логічних підстав і каузальної дії природних сил. Це урівнозначення

термінів, схоже, впливає з бажання окреслити різноманіття, яке «переграло би» на позір рутинний вжиток спеціальних понять шляхом вибіркового залучення до них синонімів, але у випадку наукового чи філософського тексту такий підхід може завдати перекладові значної шкоди. Зі сказаного впливає, що рекомендації, вироблені фаховою спільнотою, зокрема тривалою практикою роботи Лабораторії наукового перекладу та вже фактично оприлюдненими вітчизняними перекладами філософської літератури, в цьому разі проігноровано.

Зауваживши симптоматичні проблеми, на які кидає світло досвід попереднього перекладу праці МакТагарта, можемо підбити підсумок. Головним недоліком розгляданого перекладу (який, зазначу, є лише попереднім) є його спрямованість на філологічну адаптацію філософського тексту. Якщо поглянути на будь-який науковий текст очима філолога, існує ризик втратити головне в такому тексті — чіткість ідей, виразність концептів, специфічний контекст міркування в рамках певної традиції. Інакше-бо ці елементи «розмиваються» і переклад, отже, перетворюється на довільний переказ думок автора. Як бачимо, цей уже відомий українським філософам тренд досі лишається чинним і не зазнав суттєвої протидії. А це щонайменше вимагає від нас, українських філософів і перекладачів, рішення відстоювати конвенційний (і тому коопераційний) характер вироблення стандартів гуманітарного, й зокрема філософського, перекладу *не* як одного з напрямків нашої діяльності, *а* наразі *як* засадового у формуванні необхідних правил комунікації в академічній спільноті. Тішить у цьому разі хіба що те, що перекладач готовий вдосконалити наявний переклад, взоруючись на цю настанову.

Андрій Бондар: Фрагмент українського перекладу розвідки Джона Еліса МакТагарта «Природа існування», здійснений Юрієм Олійником, як і перекладений ним і аналізований раніше текст Емануеле Северино «Сутність нігілізму», не викликає особливих питань з точки зору мовної компетенції перекладача. Текст перекладу виконано ретельно й із дотриманням стилістичних і семантичних засад української мови. Мої зауваги до перекладу цього фрагмента мають радше «косметичний» характер і стосуються лише кількох моментів, на які, на мою думку, варто звернути увагу. Тож укажу лише кілька конкретних прикладів, де другий варіант є моєю редакторською пропозицією: «Серед сучасніших мислителів, такої точки зору» (кома не потрібна); «наші судження про те, що час є нереальним, здаються такими, що знаходяться в часі» — «наші судження про те, що час є нереальним, здаються такими, що перебувають у часі»; «більш об'єктивні і більш істотні» — «об'єктивніші й істотніші»; «ті події, які ми дійсно сприймаємо» — «ті події, які ми насправді (справді) сприймаємо»; «були б здатні» — «були би здатні» (так милозвучніше); «І саме що може змінюватися при такому припущенні?» — «І що саме...»; «Відтак, якщо *M* змінюється на *N* у певний момент» — «Отже, якщо...»; «є чисто часовими відношеннями» — «є суто часовими відношен-

нями»; «у відношенні до певного твердження» — «стосовно (щодо) певного твердження»; «коли-будь» — «коли-небудь»; «Хай би які інші якості він має» — «Хоч які інші якості він має»/ «Хай би які інші якості він мав»; «придумування» — «вигадування»; «А відтак жоден час не був би *цим* часом» — «А отже...»; «не було б жодних додаткових утруднень, аби припустити» — «жодних додаткових утруднень для припущення»; «прошарки буття» — «рівні буття»; «суперечать даному типу зміни» — «суперечать згаданому (цьому) типу зміни»; «віддати перевагу» — «віддати перевагу».

Андрій БОНДАР — письменник, перекладач.

Вахтанг КЕБУЛАДЗЕ (*модератор*) — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

<https://orcid.org/0000-0002-7976-3961>

Юрій ОЛІЙНИК — письменник, перекладач, член Національної спілки письменників України

<https://orcid.org/0000-0003-0101-1759>

В'ячеслав ЦИБА — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія».

<https://orcid.org/0000-0003-4107-3778>